

दर्शनम्-

अन्तर्मुखकृत-तर्कसङ्ग्रहः

दर्शन शब्द
से तात्पर्य

दृश्यते ज्ञायते वस्तुतत्त्वम् अनेन इति
दर्शनम्

दर्शन का
उद्देश्य

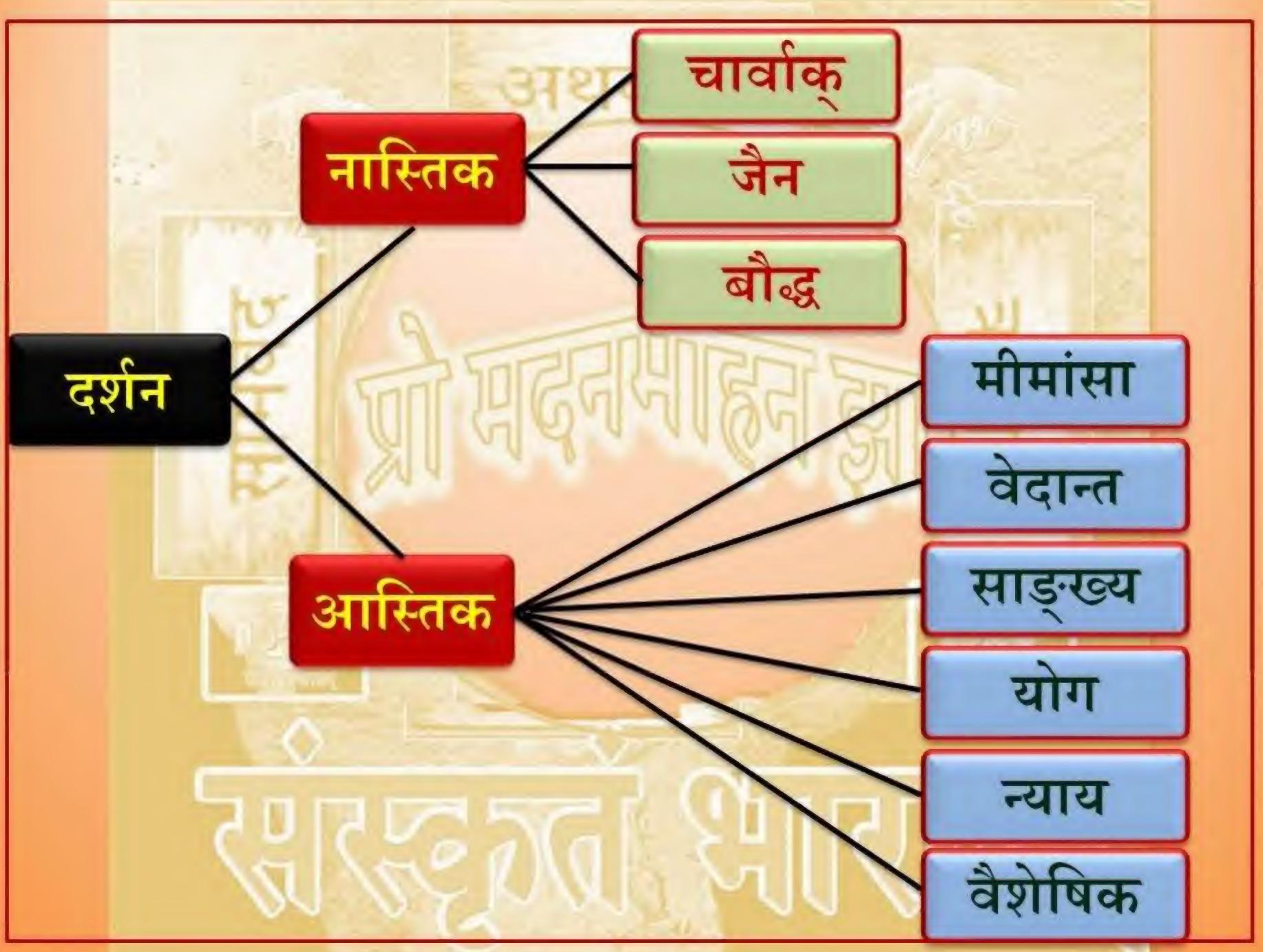
सांसारिक दुखों से आत्यन्तिक निवृत्ति

तत्त्वमीमांसा

ज्ञानमीमांसा / प्रमाण मीमांसा

नीतिमीमांसा / मूल्य मीमांसा

दर्शनम्

न्याय के प्रवर्तक

गौतम

न्यायसूत्र

वैशेषिक के प्रवर्तक

कणाद

वैशेषिकसूत्र

न्याय

वैशेषिक

न्याय-वैशेषिक

तर्कसङ्ग्रहः

मंगलाचरणम्

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।

बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसङ्ग्रहः ॥

उद्देश्य – नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनम्

लक्षण – असाधारणं कारणम्

परीक्षा – लक्षणम् उपपद्यते न वा इति विचारः

अथर्ववेद

पृथ्वी

मन

जल

आत्मा

तेज

द्रव्य ९

दिक्

वायु

काल

आकाश

सत्

रत्स्

२४ गुण

प्रयत्न

संस्कार

रूप

रस

गन्ध

अधर्म

धर्म

द्वेष

इच्छा

दुःख

सुख

बुद्धि

शब्द

स्नेह

द्रवत्व

गुरुत्व

अपरत्व

स्पर्श

संख्या

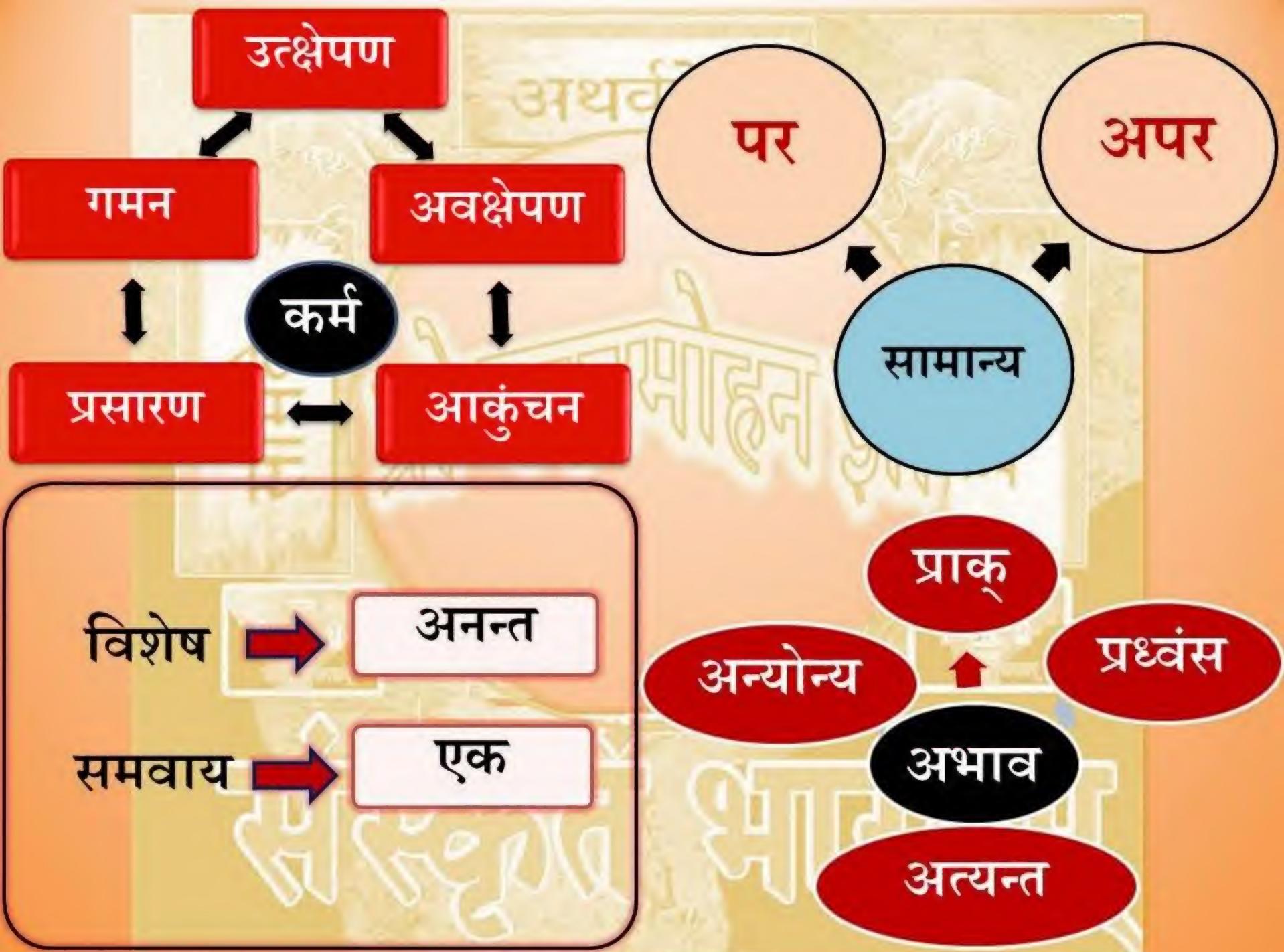
परिमाण

पृथक्त्व

संयोग

विभाग

परत्व

पदार्थ

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाऽभावः सप्तपदार्थः ॥१॥

पदार्थ

द्रव्य गुण कर्म सामान्य विशेष समवाय अभाव

अभिधेयत्व

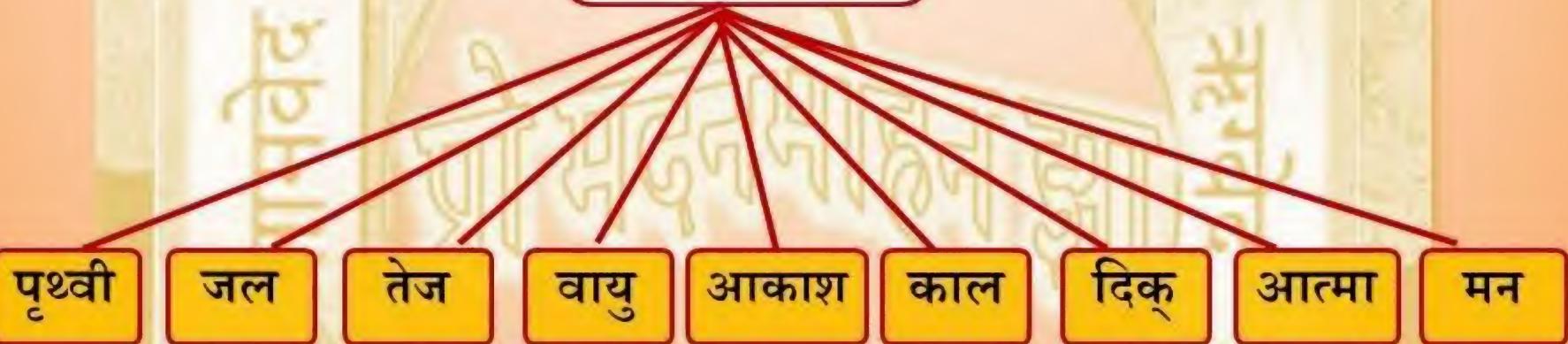
पदार्थ ?

ज्ञेयत्व /
प्रमेयत्व

अस्तित्व

तत्र द्रव्याणि पृथिव्यस्तेजोवाय्वाकाशाकालदिगात्ममनांसि नवैव ॥२॥

९ द्रव्य

पृथ्वी

जल

तेज

वायु

क्या कागज़ और पेन दो अलग अलग चीज़े हैं ?

क्या कागज़ और कागज़ का रंग दो अलग अलग चीज़े हैं ?

क्या मोबाइल और चार्जर दो अलग-अलग चीज़े हैं ?

क्या मोबाइल और मोबाइल का साइज़ दो अलग-अलग चीज़े हैं ?

अवस्था	उत्पत्ति क्षण	स्थिति काल	विनश्यद् अवस्था	नष्ट
गुण क्रिया	✗	✓	✓	✗
द्रव्य	✓	✓	✗	✗

द्रव्य ?

अव्याप्ति

गुणवत्त्वं द्रव्यत्वम्

अव्याप्ति

कर्मवत्त्वं द्रव्यत्वम्

अव्याप्ति

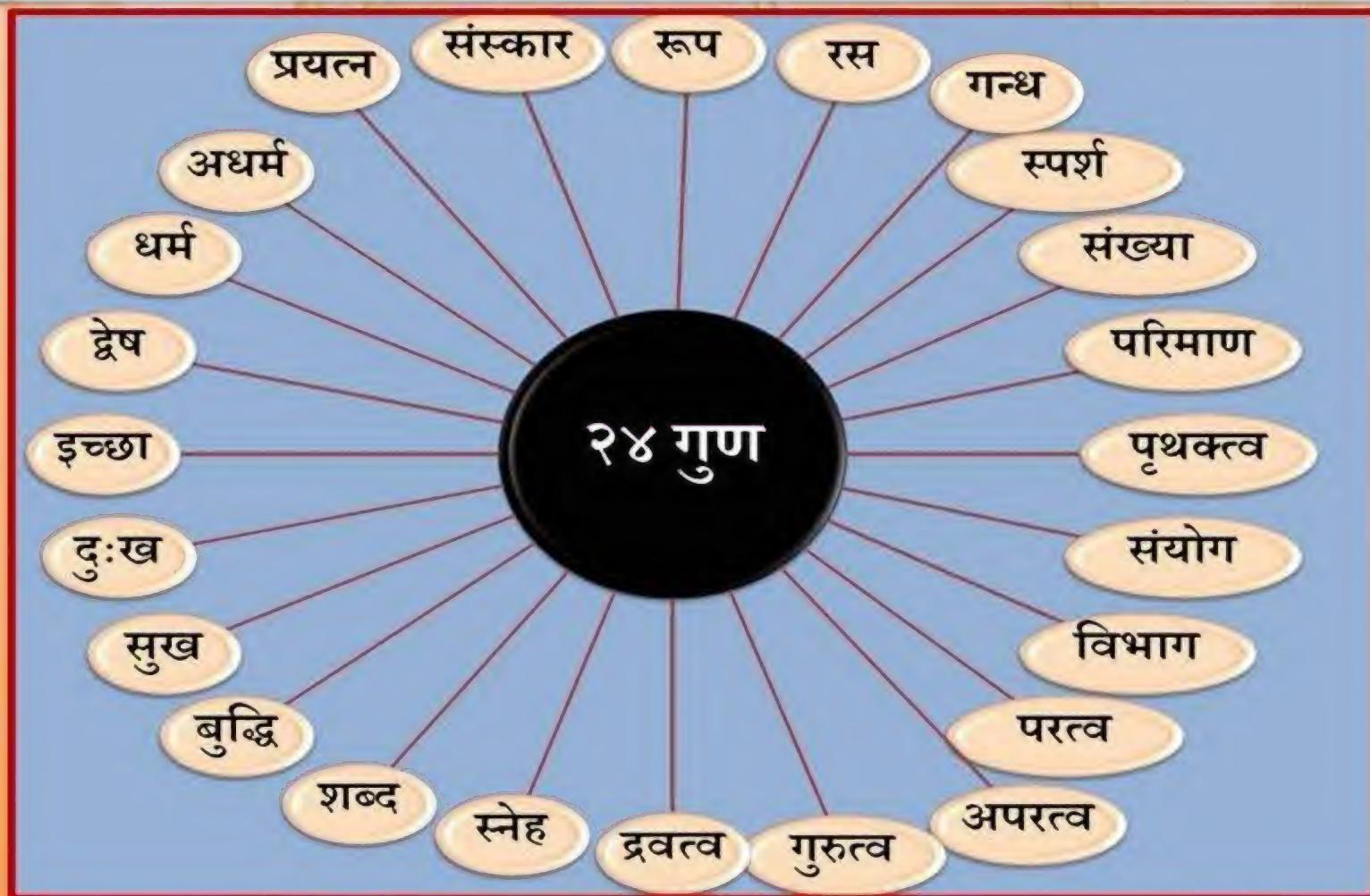
समवायिकारणं द्रव्यम्

अन्योन्याश्रय

द्रव्यत्वजातिमत्त्वं द्रव्यम्

૨૪ ગુણ

रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वापरत्व-गुरुत्व-द्रवत्व-
स्नेह-शब्द-बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म-संस्काराः चतुर्विंशतिर्गुणाः ॥ ३॥

उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणि ॥ ४॥

अवक्षेपण

उत्क्षेपण

गमन

५ कर्म

आकुञ्चन

प्रसारण

उत्क्षेपण

अवक्षेपण

परमपरं चेति द्विविधं
सामान्यम् ॥ ५॥

सामान्य/जाति

पर

अपर

नित्यद्रव्यवृत्तयो
विशेषास्त्वनन्ता एव ॥ ६॥

समवायस्त्वेक एव ॥ ७॥

विशेष

अनन्त

समवाय

एक

नित्यद्रव्य

अभावश्चतुर्विधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावः
अत्यन्ताभावः अन्योन्याभावश्चेति ॥ ८॥

अभाव

प्रागभाव

प्रध्वंसाभाव

अत्यन्ताभाव

अन्योन्याभाव

तत्र गन्धवती पृथिवी ।

गन्धः

आधारः

पृथ्वी

सम्बन्धः

समवायः

सा द्विविधानित्याऽनित्या च ।

नित्या परमाणुरूपा । अनित्या कार्यरूपा ।

पृथ्वी

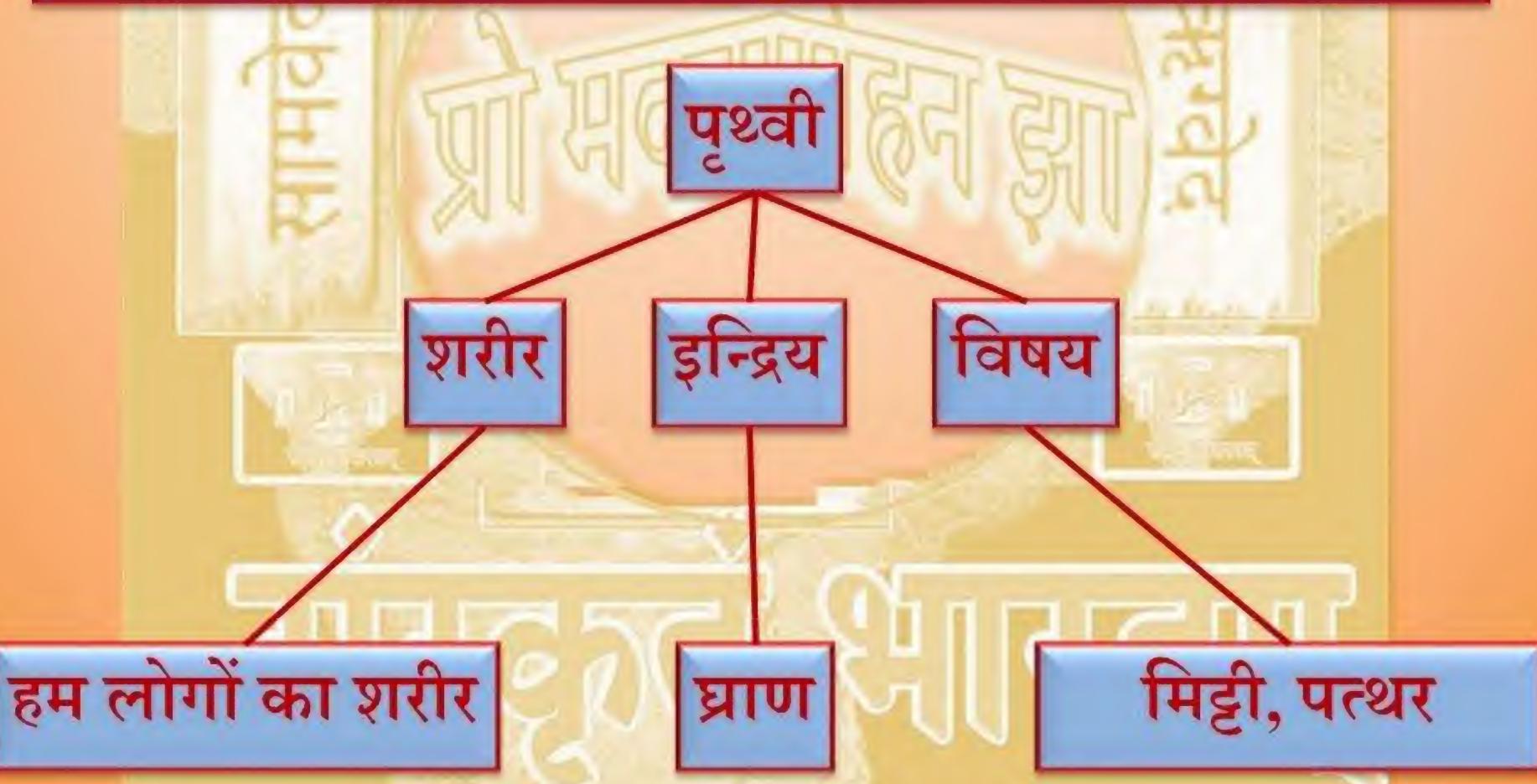
नित्या

(परमाणुरूपा)

अनित्या

(कार्यरूपा)

पुनस्त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमस्मदादीनाम् ।
इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणम् । तच्य नासाग्रवर्ति ।
विषयो मृत्पाषाणादिः ॥ ९॥

शीतस्पर्शवत्यः आपः ।

शीतस्पर्श

आधारः

जलम्

सम्बन्धः

समवायः

ता द्विविधाः नित्या अनित्याश्च ।

नित्यः परमाणुरूपाः । अनित्याः कार्यरूपाः ।

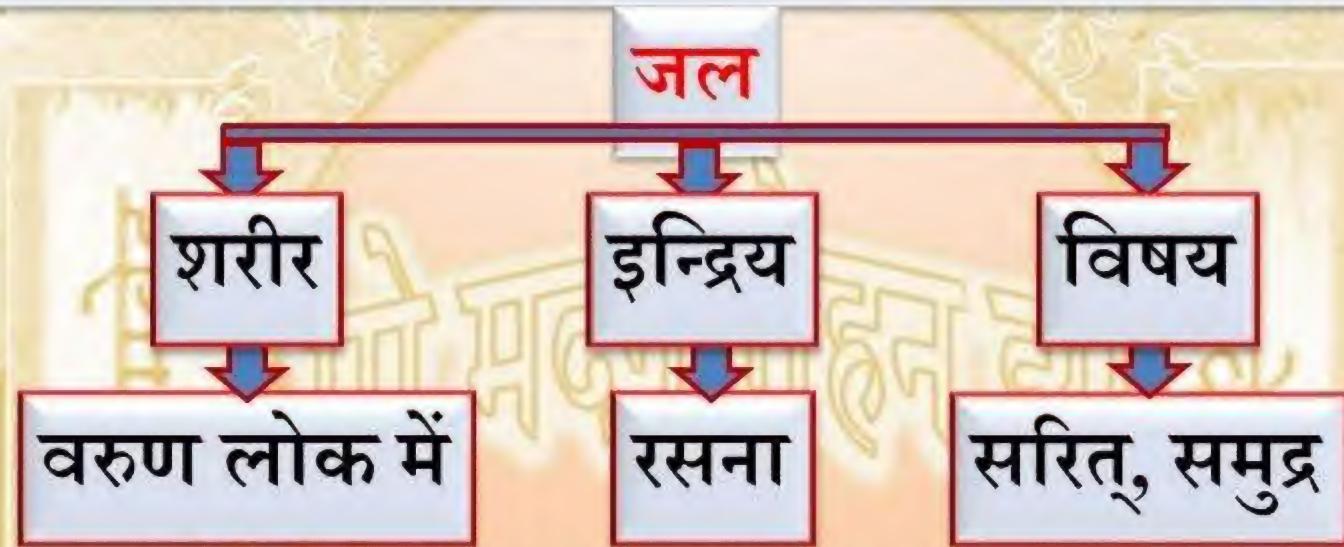
जल

नित्य
(परमाणुरूप)

अनित्य
(कार्यरूप)

पुनस्त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वरुणलोके । इन्द्रियं रसग्राहकं
रसनं जिह्वाग्रवर्ति । विषयः सरित्समुद्रादिः ॥ १०॥

ऊष्णस्पर्शवत्तेजः ।

ऊष्णस्पर्श

आधार

समवाय

तेज

तच्च द्विविधं नित्यमनित्यं च ।
नित्यं परमाणुरूपं । अनित्यं कार्यरूपं ।

पुनस्त्रिविधं शारीरेन्द्रियविषयभेदात् । शारीरमादित्यलोके प्रसिद्धम् ।
इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति ।

तेज के विषय

विषयश्चतुर्विधः भौमदिव्यौदर्याकरजभेदात् । भौमं वह्न्यादिकम् । अविन्धनं
दिव्यं विद्युदादि । भुक्तस्य परिणामहेतुरौदर्यम् । आकरजं सुवर्णादि ॥ ११॥

तेज के विषय

भौम

दिव्य

औदर्य

आकरज

रूपरहितः स्पर्शवान् वायुः ।

रूपरहित स्पर्श

समवाय

आधार

वायु

पुनस्त्रिविधः

शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ।

शरीरं वायुलोके । इन्द्रियं

स्पर्शग्राहकं

त्वक्सर्वशरीरवर्ति । विषयो

वृक्षादिकम्पनहेतुः ॥ १२॥

स द्विविधः नित्योऽनित्यश्च ।

नित्यः परमाणुरूपः ।

अनित्यः कार्यरूपः ।

वायु

नित्य

(परमाणुरूप)

अनित्य

(कार्यरूप)

वायु

शरीर

इन्द्रिय

विषय

वायु लोक में

त्वक्

वृक्षादिकम्पन हेतुः

शरीरान्तःसञ्चारी वायुः प्राणः ।
स च एकोऽप्युपाधिभेदात्प्राणापानादिसञ्ज्ञां लभते ॥ १३॥

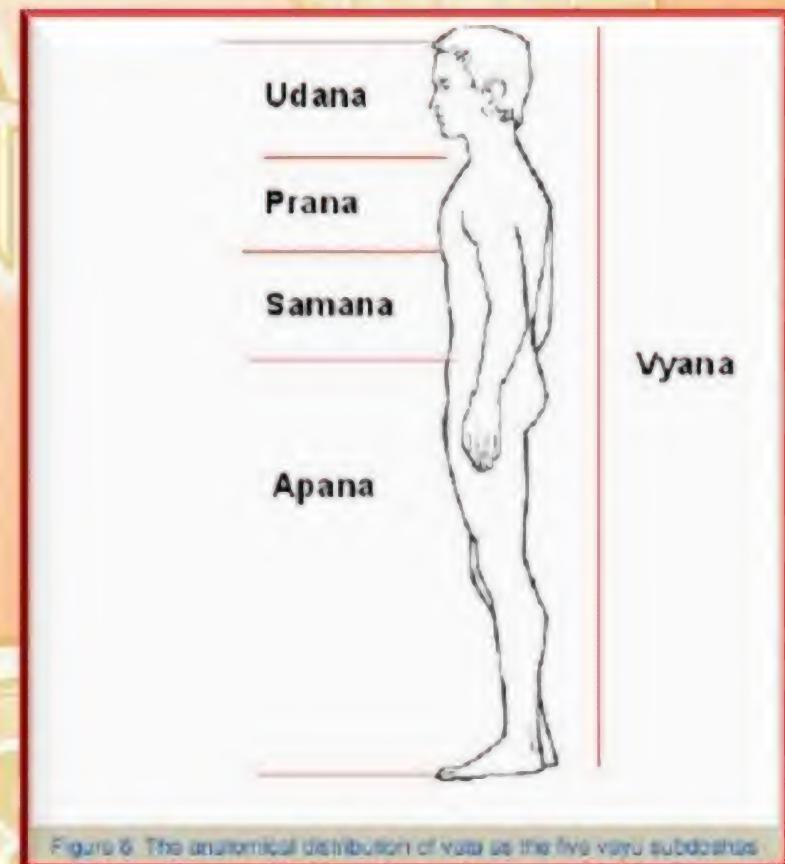
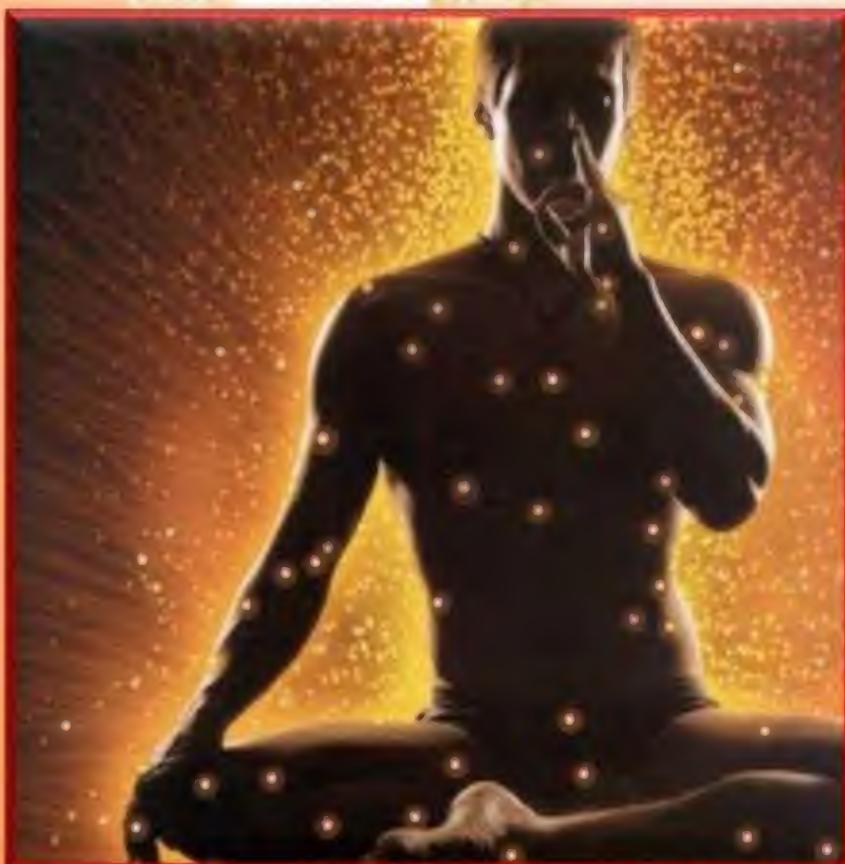

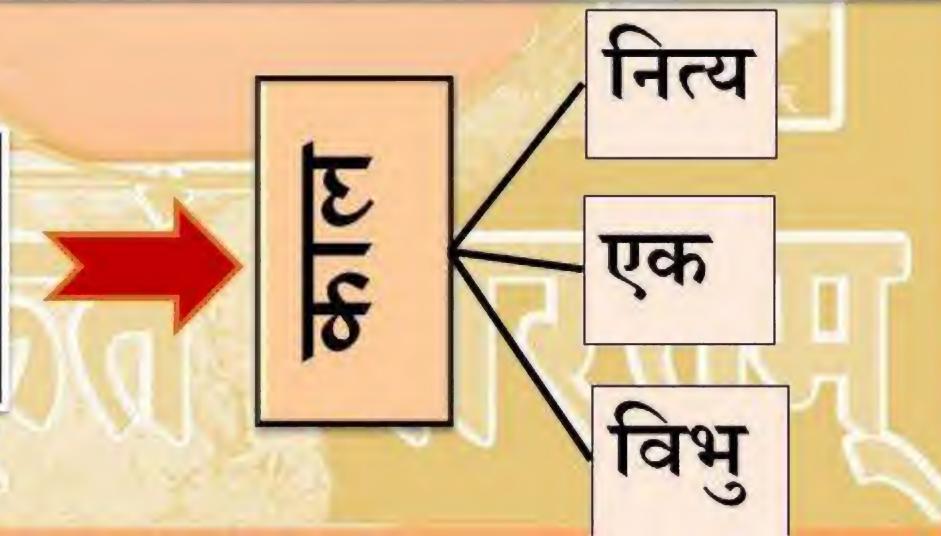
Figure 6: The anatomical distribution of Vata as the five vayu subdoshas

शब्दगुणकमाकाशम् तच्चैकं विभु नित्यञ्च ॥ १४॥

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः । स चैको विभुर्नित्यश्च ॥ १५॥

भूत भविष्य वर्तमान
के व्यवहार का कारण

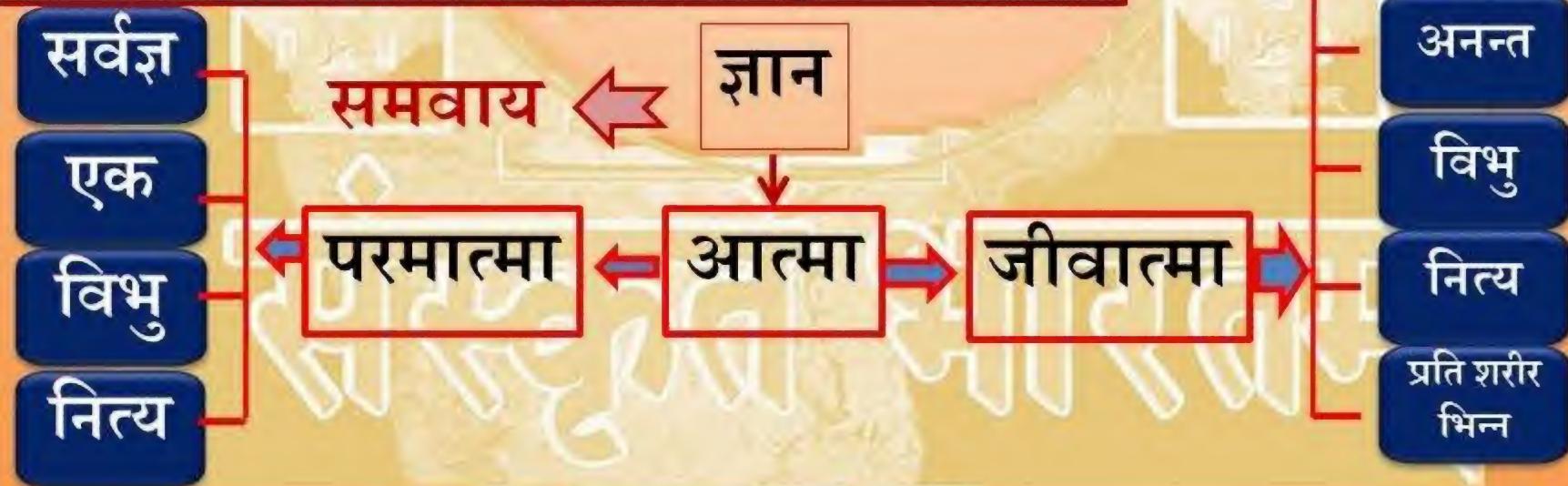
प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् ।
सा चैका विभ्वी नित्या च ॥ १६॥

उत्तर दक्षिण पूर्व पश्चिम
के व्यवहार का कारण

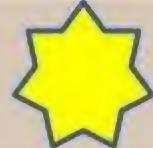

नित्य
एक
विभु

ज्ञानाधिकरणमात्मा । स द्विविधः परमात्मा
जीवात्मा च । तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मैक एव ।
जीवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च ॥

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः ।
तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यं च ।

चक्षुमात्रगात्रणो रूपम्

	✗
	✗
	✓
	✗
	✗

सुख दुःख आदि की
उपलब्धि का साधन

अनन्त

परमाणुरूप

नित्य

तच्च शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशचित्रभेदात्समविधम् ।

पृथिवीजलतेजोवृत्ति । तत्र पृथिव्यां समविधम् ।
अभास्वरशुक्लं जले । भास्वरशुक्लं तेजसि ॥ १९॥

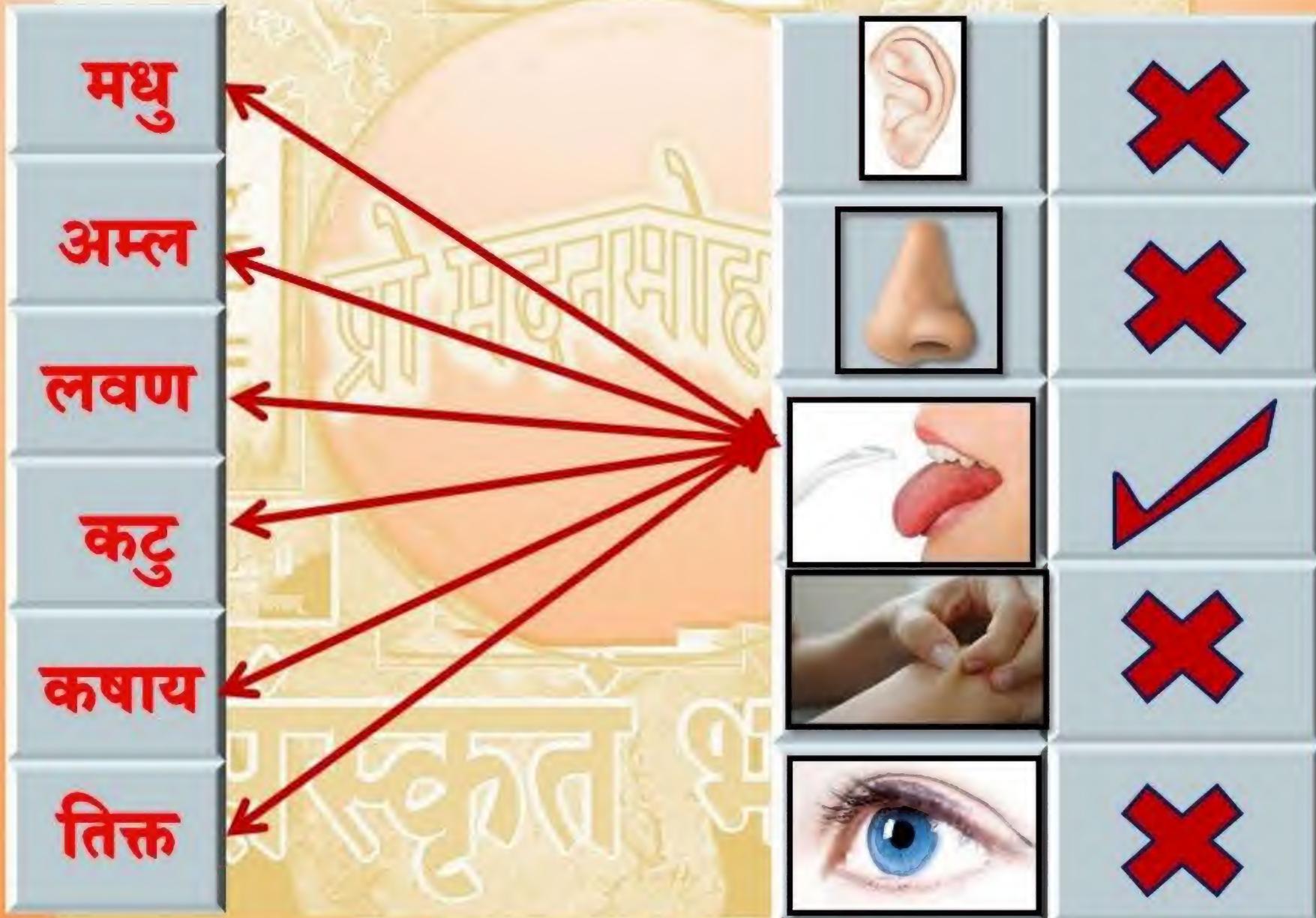
रूप

पृथिवी में
सातों प्रकार का

जल में
अभास्वर शुक्ल

तेज में
भास्वर शुक्ल

रसनग्राह्यो गुणो रसः । (इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति ।)

स च मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तभेदात् षड्विधः ।

रस

मधु

अम्ल

लवण

कटु

कषाय

तिक्त

पृथिवीजलवृत्तिः । तत्र पृथिव्यां षड्विधः । जले मधुर एव ॥

रस

पृथिवी में (६ प्रकार का रस)

जल में (मधुर)

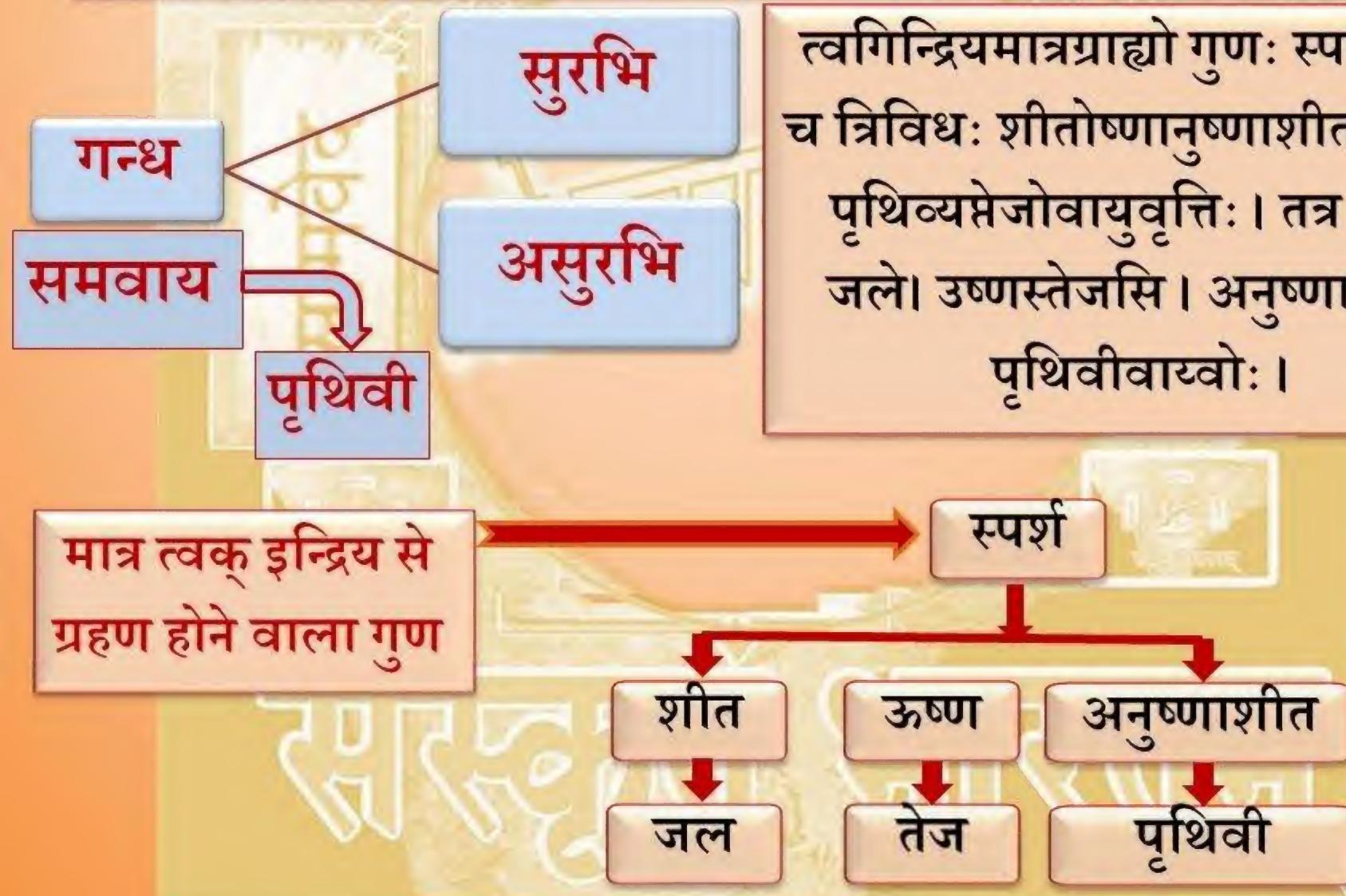
घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः ।
(इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणम् ।
तच्च नासाग्रवर्ति ।)

गन्ध

ग्राणग्राह्यो गुणो गन्धः ।

स द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च । पृथिवीमात्रवृत्तिः

रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च । अन्यत्र अपाकजं नित्यमनित्यं च । नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम्

एकत्वादिव्यवहारहेतुः सङ्ख्या । सा नवद्रव्यवृत्तिः एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता ।

एकत्वं नित्यमनित्यं च । नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् ।
द्वित्वादिकं तु सर्वत्राऽनित्यमेव ।

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम् । सा द्विविधा स्मृतिरनुभवश्च । संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः ।
तद्विन्नं ज्ञानमनुभवः । स द्विविधः यथार्थोऽयथार्थश्च ।

यथार्थ अनुभव

प्रत्यक्ष

अनुमिति

उपमिति

शब्द

प्रत्यक्ष

अनुमान

उपमान

शब्द

यथार्थानुभवश्चतुर्विधः प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशब्दभेदात् ।
तत्करणमपि चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् ॥३५॥

यथार्थ अनुभव

ज्ञान

प्रत्यक्ष

अनुमिति

उपमिति

शब्द

प्रमाण

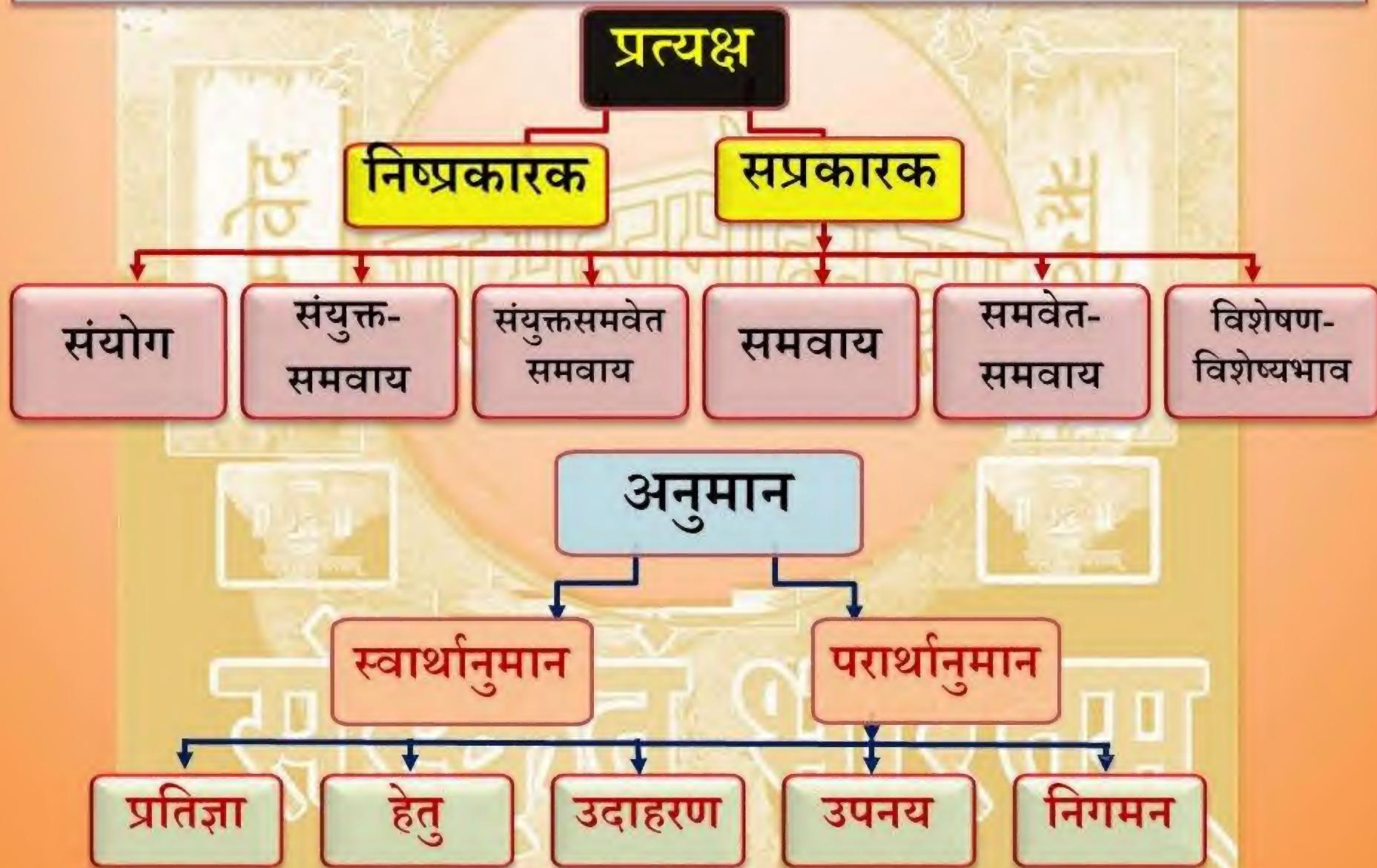
प्रत्यक्ष

अनुमान

उपमान

शब्द

प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसंनिकर्षः षड्विधः । संयोगः संयुक्तसमवायः
संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषणविशेष्यभावश्चेति ।

स्वार्थानुमान

परार्थानुमान

यत्तु स्वयं धुमाग्निमनुमाय परम्प्रतिबोधयितुं
पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानम् ।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः ।

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः संशयविपर्ययतर्कभेदात् ।

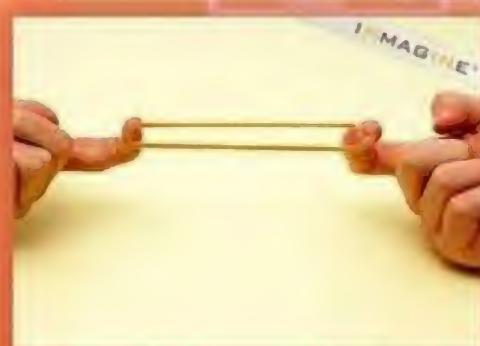
संस्कारस्त्रिविधः । वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति ।

संस्कार

स्थिति-
स्थापक

वेग

भावना

नित्यसम्बन्धः समवायः । अयुतसिद्धवृत्तिः । ययोर्द्वयोर्मध्ये
एकमविनश्यदपराऽश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ

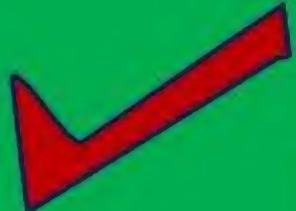
अनित्य द्रव्यों के सन्दर्भ में समवाय सम्बन्ध

अवस्था

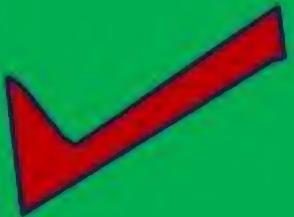
गुण
क्रिया

द्रव्य

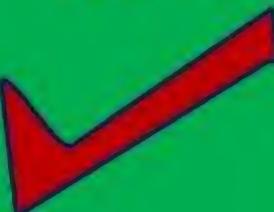
उत्पत्ति
क्षण

स्थिति
काल

विनश्यद्
अवस्था

नष्ट

यथा अवयवाऽवयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ
जातिव्यक्ति विशेषनित्यद्रव्ये चेति ॥ ६८॥

कारणं त्रिविधं समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् ।

कारण

समवायी

असमवायी

निमित्त

यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् ।

यथा तन्तवः पटस्य समवायी कारण

कार्येण सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति
यत्कारणं तदसमवायिकारणम् । यथा तन्तुसंयोगः पटस्य

कारणेन सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति यत्कारणं
तदसमवायिकारणम् । यथा तन्तुरूपं पटरूपस्य ।

समवाय

समवाय

पटरूप कार्य

पट

तन्तुरूप कारण

असमवायी कारण

तन्तु

नित्य

समवाय

एक

अनेकानुगत

सामान्य

द्रव्य

गुण

कर्म

नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यं द्रव्यगुणकर्मवृत्तिः ।

अन्तर्राष्ट्रीय संस्कृत-तर्कसङ्ग्रहः

अनुमानम्

प्रत्यक्षम्

हेत्वाभासः

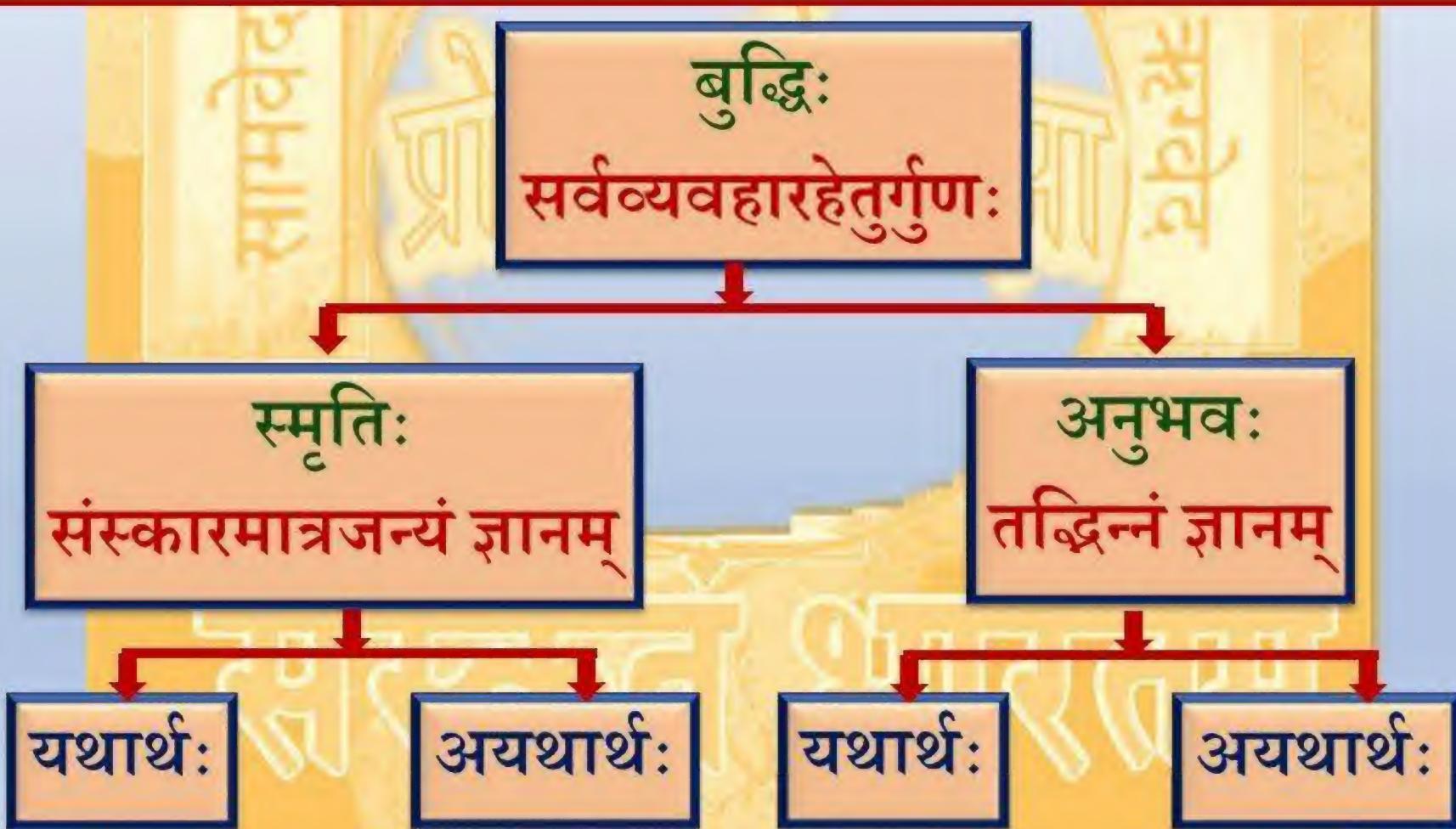
प्रो. मदनभोहन झा

आचार्यः अध्यक्षश्च, शिक्षाशास्त्रविभागः

राष्ट्रीय संस्कृत संस्थानम्

श्री रणवीर परिसरः, जम्मू

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम् । सा द्विविधा स्मृतिरनुभवश्च ।
संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । तद्बिन्नं ज्ञानमनुभवः । स द्विविधः
यथार्थोऽयथार्थश्च ।

यथार्थनुभवश्चतुर्विधः

प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशब्दभेदात् ।

तत्करणमपि चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् ॥३५॥

यथार्थ अनुभव

ज्ञान

प्रत्यक्ष

अनुमिति

उपमिति

शब्द

प्रमाण

प्रत्यक्ष

अनुमान

उपमान

शब्द

अनुमितिकरणम् अनुमानम् ।

अनुमिति

अनुमान

परामर्शः = ?

व्याप्तिः = ?

विशिष्टः = ?

पक्षः = ?

धर्मः = ?

धर्मता = ?

ज्ञान

करण = साधकतम्, प्रमाण

परामर्शजन्यं ज्ञानम् अनुमितिः ।

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं = परामर्शः ।

साहचर्यनियमो व्याप्तिः । यथा – यत्र धूमः तत्र व्याप्तिः ।

विशिष्टः = युक्तः

सन्दिग्ध-साध्यवान् पक्षः, यथा = पर्वत

व्याप्यत्वम् अल्पदेशवृत्तित्वम् = धूमः

व्यापकत्वम् अधिकदेशवृत्तित्वम् = अग्निः

व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता ॥

स्वार्थनुमान

अनुमान

स्वार्थनुमान

परार्थनुमान

यत्तु स्वयं धुमादग्निमनुमाय परम्प्रतिबोधयितुं
पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थनुमानम् ।

प्रतिज्ञा

हेतु

उदाहरण

उपनय

निगमन

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः ।

अनुमान

स्वार्थानुमान

परार्थानुमान

प्रतिज्ञा

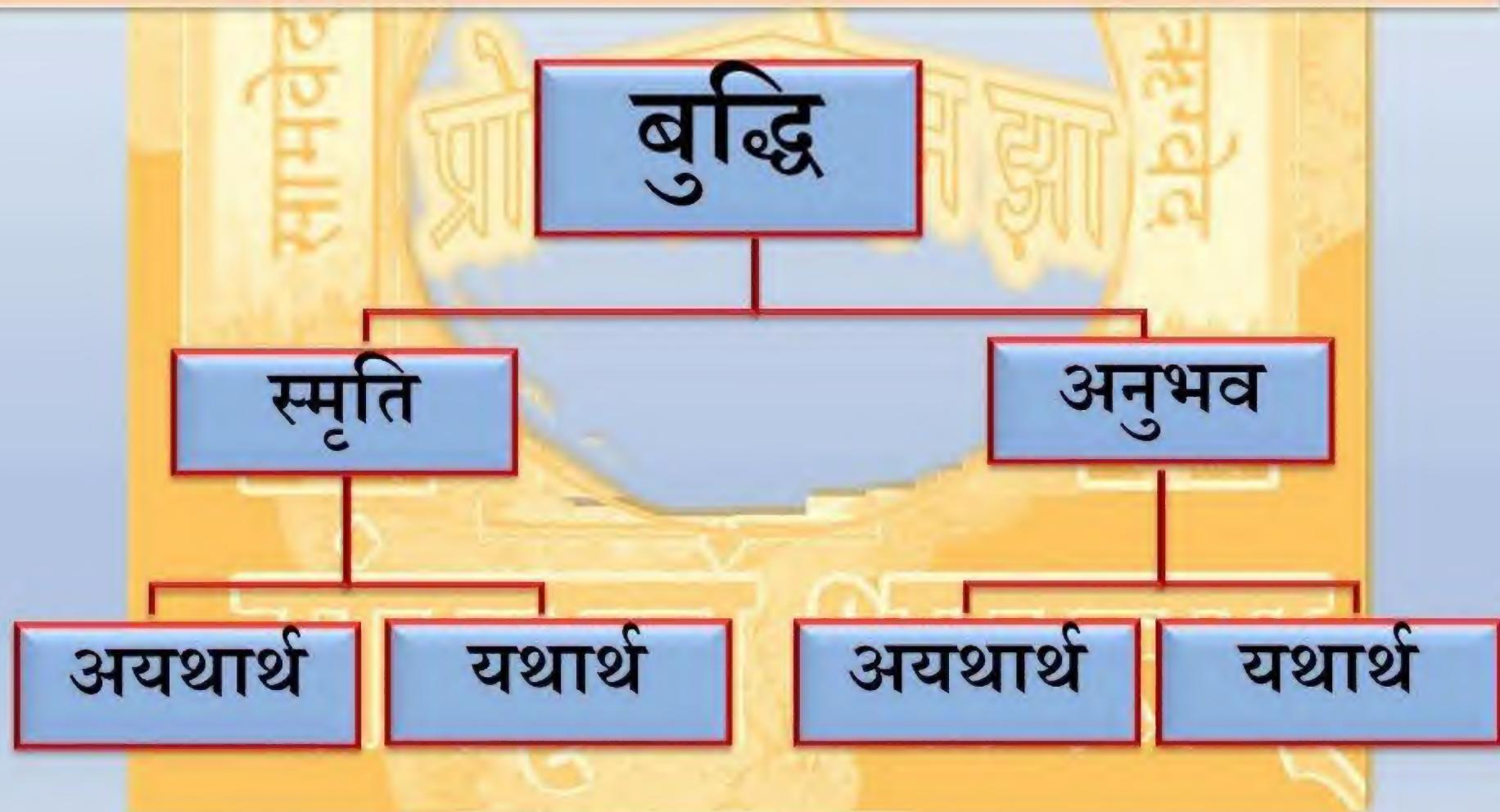
हेतु

उदाहरण

उपनय

निगमन

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिज्ञानम् । सा द्विविधा स्मृतिरनुभवश्च ।
संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । तद्बिन्नं ज्ञानमनुभवः ।
स द्विविधः यथार्थोऽयथार्थश्च ।

यथार्थानुभवश्चतुर्विधः प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात् ।
तत्करणमपि चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दभेदात् ॥३५॥

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तद्द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति । तत्र निष्प्रकारणं ज्ञानं निर्विकल्पकं यथेदं किञ्चित् । सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकं यथा डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयं पाचकोऽयमिति ॥

प्रत्यक्ष

सप्रकारक
निष्प्रकारक

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ।
तद्द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति । तत्र निष्प्रकारणं ज्ञानं
निर्विकल्पकं यथेदं किञ्चित् । सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकं यथा
डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयं पाचकोऽयमिति ॥

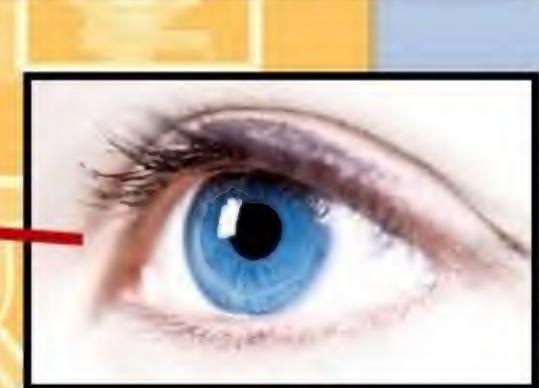

प्रत्यक्ष

चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने
संयोगः संनिकर्षः ।

संयोग सन्निकर्ष

घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः संनिकर्षः ।

घटगत रूप

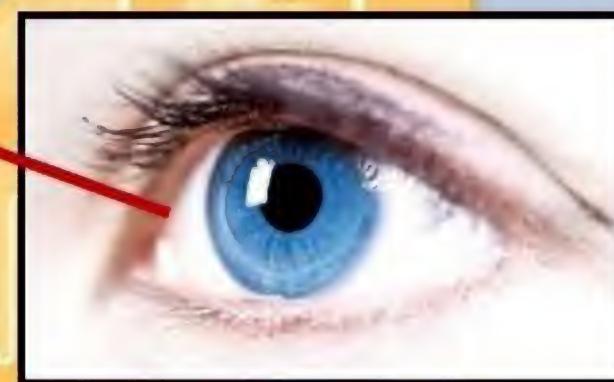
समवाय

संयोग

संयुक्त-
समवाय-
संनिकर्ष

चक्षुः संयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् । रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे

संयुक्तसमवेतसमवायः

संनिकर्षः चक्षुः संयुक्ते
घटे रूपं समवेतं तत्र
रूपत्वस्य समवायात् ।

घटरूपगत
रूपत्व

घटगत रूप

संयुक्त-समवेत-
समवाय-सन्निकर्ष

संयोग

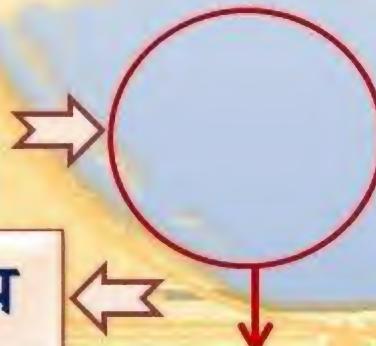

श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः संनिकर्षः कर्णविवरवत्याकाशस्य
श्रोत्रत्वात् शब्दस्याकाशगुणत्वाद्गुणगुणिनोश्च समवायात् ।

समवाय-संनिकर्ष

शब्दगतशब्दत्व

शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः
संनिकर्षः श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य
समवायात् ।

समवाय

समवाय

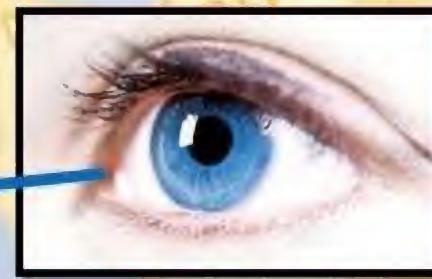
समवेत-समवाय-संनिकर्ष

अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः संनिकर्षः घटाभाववद्भूतलमित्यत्र चक्षुः
संयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात् ।

भूतल पर घटाभाव

विशेषण-विशेष्याभाव संनिकर्ष

स्वरूप सम्बन्ध

विशेषण-विशेष्याभाव संनिकर्ष

एवं संनिकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं तत्करणमिन्द्रियं
तस्मातिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम् ॥

पक्ष – सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः

सपक्ष – निश्चितसाध्यवान्

सपक्षः यथा तत्रैव महानसः

विपक्ष – निश्चितसाध्याभाववान्

विपक्षः यथा तत्रैव महाहृदः

हेतुरूप

सद् हेतु के घटक तत्व

पक्षसत्त्व

सपक्षसत्त्व

विपक्ष व्यावृत्ति

अबाधितत्त्व

असत् प्रतिपक्ष

हेतु को पक्ष में
रहना चाहिए

हेतु को सपक्ष में
रहना चाहिए

हेतु को विपक्ष
में नहीं रहना
चाहिए

हेतु को किसी अन्य
प्रमाण से बाधित नहीं
होना चाहिए

हेतु का कोई
सत्प्रतिपक्ष नहीं होना
चाहिए

कतिपयहेतुरूप योगाद् हेतुवद् आभासन्ते इति हेत्वाभासः

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः ।

हेत्वाभास

सव्यभिचार

विरुद्ध

सत्प्रतिपक्ष

असिद्ध

बाधित

साधारण

असाधारण

अनुपसंहारी

आश्रय

स्वरूप

व्याप्यत्व

बाधित हेत्वाभास

यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः ।

यथा वह्निः अनुष्णो द्रव्यत्वात् जलवत्

अनुष्णो
अनुष्णन्त्व

द्रव्यत्वात्
द्रव्यत्व

जलवत्

पक्ष

साध्य

हेतु

उदाहरण

अत्रानुष्णत्वं साध्यं तदभाव उष्णत्वं स्पार्शनप्रत्यक्षेण गुह्यते
इति बाधितत्वम् ॥ ४६॥

अनुष्णत्व का
अभाव

स्पार्शन प्रत्यक्ष से
उष्णत्व सिद्ध

द्रव्यत्व

सद्हेतु

प्रमाणान्तर
से बाधित

बाधित
हेत्वाभास

सत्प्रतिपक्ष हेत्वाभास

यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः

शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दत्ववत्

क ख ....

नित्यत्व

श्रावणत्व

शब्दत्व

पक्ष

साध्य

हेतु

उदाहरण

शब्दः अनित्यः कार्यत्वाद् घटवत्

क ख ....

अनित्यत्व

कार्यत्वात्

घट

पक्ष

साध्य

हेतु

उदाहरण

नित्यत्व

श्रावणत्व

कार्यत्व

अनित्यत्व

श्रावणत्व

सद्हेतु

साध्याभाव को सिद्ध
करने वाला दूसरा हेतु
(कार्यत्व) विद्यमान

सत्प्रतिपक्ष
हेत्वाभास

विरुद्ध हेत्वाभास

साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः । कृतकत्वं हि त्यत्वाभावेनाऽनित्यत्वेन व्याप्तम् ।

शब्दो नित्यः कृतकत्वात् ।

क ख ....

नित्यत्व

कृतकत्व

पक्ष

साध्य

हेतु

उदाहरण

यत्र यत्र कृतकत्वं तत्र तत्र नित्यत्वम् यथा -

यत्र यत्र कृतकत्वं तत्र तत्र अनित्यत्वम् यथा - घट

जो हेतु साध्याभाव से व्याप्त हो वह सद्हेतु नहीं, अपितु विरुद्ध
हेत्वाभास कहलाता है।

कृतकत्व

नित्यत्व

कृतकत्व

अनित्यत्व

कृतकत्व

सद्हेतु

हेतु साध्याभाव से व्याप्त

सव्यभिचार हेत्वाभास

सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः ।

स त्रिविधः साधारणा साधारणा नुपसंहारि भेदात् ।

सव्यभिचार

अनुपसंहारी

असाधारण

साधारण

साधारण सव्यभिचार हेत्वाभास

तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः यथा पर्वतो
वह्निमान्प्रमेयत्वादिति । प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति हुदे विद्यमानत्वात् ।

पर्वत

पक्ष

वह्नि

साध्य

प्रमेयत्व

हेतु

हेतु (प्रमेयत्व)

जिस हेतु की सत्ता साध्य के अभाव से युक्त अधिकरण (विपक्ष)
में भी रहे तो साधारण सव्यभिचार हेत्वाभास कहलाता है ।

पक्ष (पर्वत)

सपक्ष (महानस)

विपक्ष (महाहृद)

असाधारण सव्यभिचार हेत्वाभास

सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिः असाधारणः । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति । शब्दत्वं हि सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तिः ।

शब्द

पक्ष

नित्यत्व

साध्य

शब्दत्व

हेतु

शब्दत्व सभी सपक्षों (नित्य आकाशादि) तथा विपक्षों (अनित्य घटादि) में न रहकर केवल पक्ष में ही रहता है ।

पक्ष (शब्द)

सपक्ष (आकाश)

विपक्ष (घट)

हेतु (शब्दत्व)

अनुपसंहारी सव्यभिचार हेत्वाभास

अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी । यथा सर्वमनित्यं
प्रमेयत्वादिति । अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वादृष्टान्तो नास्ति

यहाँ पक्ष सर्वम् में साध्य अनित्यत्व को सिद्ध करने के लिए प्रमेयत्व हेतु दिया गया है, जिसका सपक्ष घट तथा विपक्ष आकाश माना जा सकता है । किन्तु यहाँ 'सर्वम्' पक्ष होने के कारण अन्वय व्यतिरेक का दृष्टान्त प्राप्त नहीं होता । यत्र यत्र प्रमेयत्वं तत्र तत्र अनित्यत्वं यथा घटः इस सन्दर्भ में यह व्याप्ति सपक्ष तथा विपक्ष में सिद्ध नहीं की जा सकती, क्योंकि सपक्ष व विपक्ष स्वयं 'सर्वम्' के अन्तर्गत ही आ जाते हैं । अतः पक्ष (सर्वम्) के अतिरिक्त, इसका सपक्ष व विपक्ष होता ही नहीं । अतः दृष्टान्ताभाव के कारण व्याप्ति सिद्ध नहीं होती ।

सर्वम् अनित्यं प्रमेयत्वात्

पक्ष (सर्वम्)

सपक्ष

विपक्ष

हेतु (प्रमेयत्व)

असिद्ध हेत्वाभास

असिद्धस्त्रिविधः आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति ।

असिद्ध हेत्वाभास

आश्रयासिद्ध

स्वरूपासिद्ध

व्याप्यत्वासिद्ध

आश्रयासिद्ध हेत्वाभास

आश्रयासिद्धो यथा गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत् । अत्र
गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव ।

गगन
अरविन्द

पक्ष

सुरभि

साध्य

अरविन्दत्व

हेतु

सरोज
अरविन्द

उदाहरण

?

आश्रयासिद्धो यथा गगनारविन्दं सुरभि
अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत् । अत्र
गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव ।

सुरभि

गगनारविन्द

आश्रय

असिद्ध

अरविन्दत्व

सद्हेतु

गगन अरविन्द
पक्ष असिद्ध

असिद्ध
हेत्वाभास

स्वरूपासिद्ध हेत्वाभास

स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात् । अत्र चाक्षुषत्वं शब्दं नास्ति
शब्दस्य श्रावणत्वात् ।

शब्द

पक्ष

गुण

साध्य

चाक्षुषत्व

हेतु

हेतु (चाक्षुषत्व) का अभाव पक्ष (शब्द) में स्वरूप से ही असिद्ध है क्योंकि
शब्द में श्रावणत्व रहता है, चाक्षुषत्व नहीं ।

अथर्ववेद

चाक्षुषत्व

सद्हेतु

शब्द में चाक्षुषत्व
नहीं अपितु श्रावणत्व

स्वरूपासिद्ध
हेत्वाभास

व्याप्यत्वासिद्ध हेत्वाभास

सोपाधिको हेतुः व्याप्यत्वासिद्धः ।

जो हेतु उपाधि से युक्त हो तथा उपाधि से युक्त होने के कारण जिसकी साध्य के साथ स्वाभाविक व्याप्ति सिद्धि नहीं होती वह व्याप्यत्वासिद्ध हेत्वाभास कहलाता है ।

पर्वतो धूमवान्वहिमत्वादित्यत्रार्देन्धनसंयोग उपाधिः ।

पर्वत

धूम

वहिं

पक्ष

साध्य

हेतु

“यत्र यत्र वहिः तत्र तत्र धूमः” यहाँ हेतु (वहिं) साध्य (धूम) में स्वाभाविक व्याप्ति नहीं, लेकिन आर्देन्धन-संयोग होने पर व्याप्ति बन जाती है – “यत्र यत्र आर्देन्धन-संयुक्तो वहिः तत्र तत्र धूमः”

वहित्व

सद्हेतु

सोपाधिक होने के कारण

व्याप्त्वासिद्ध हेत्वाभास